

VAGANTENLITERATUUR

DOOR

PROF. DR. J. VAN MIERLO S.J.

VAN DE VROEGE MIDDELEEUWEN AF TREFFEN WIJ SOMMIGE DRAGERS van woordkunst aan, die voor de wording, de ontwikkeling en de verspreiding van de literatuur, ook in de volkstaal, een belangrijke, volgens sommigen zelfs een overwegende rol zouden gespeeld hebben. Wij bedoelen de «varende lui» van diverse pluimage, die onder allerlei namen zijn overgeleverd: mimus, histrio, jocular, jongleur, speelman, vagans, Goliard, Everhardbroeder of Arnout, enz. enz. Er is over hen in de negentiende eeuw tot op dezen tijd veel geschreven (1); heel wat materiaal dat hen aangaat werd aan het licht gebracht, waardoor ons dat volkje van zwerfers wel bekend is, zonder dat wij daarom over hun betrekkelijke verdienste en over hun beteekenis voor de letterkunde tot klaarheid zijn gekomen.

Er zijn in die tijden zeer vele varende lui geweest. Daar zijn de kooplieden, die door hun handel reisden, langs verre wegen soms: zij kunnen liederen van eigen land op hun tochten hebben meegedragen en er andere uit de verre landen hebben meegebracht. Daar zijn de legers in de feodale oorlogen voornamelijk in den tijd der kruistochten, naar Spanje, naar het H. Land; onder hen de nakomeling van den scop, de krijger-dichter met zijn repertorium van eigen of vreemde liederen, met nieuwe, die hij op zijn tochten hoort of die hij zelf vindt. Daar zijn dan van oudsher en heel de Middeleeuwen door de vrome scharen van beevaartgangers, naar de beroemde beevaartplaatsen, uit de nabijheid, maar ook naar Rome of St. Jacob van Compostella of naar het H. Land. Daar zijn de missionarissen, van de vroegste Iersche missionarissen af; daar zijn later de rondtrekkende predikanten (3) of de daartoe aangestelde voordragers van heiligenlevens en legenden (4).

Tot de eigenlijke varende lui behoort vooreerst het volkje van goochelaars, tuimelaars, koord-, zwaard- en andere dansers van velerlei soort, berentemmers en dergelijke, die afzonderlijk doch meestal in groepen het land aftrokken en hun kunst ten beste gaven, waar er iets te verdienen was: langs de wegen, onder 't volk, doch ook aan de hoven, de paleizen, de abdijen en kloosters. Met hen of naast hen treffen wij den jocular aan, den jongleur,

den speelman; hij is de grappenmaker, de acrobaat, de vedelaar, de muzikant, die ook voor de vaak grove en brutale scherts zorgt; de zanger van liederen, de voordrager van gedichten, zelfs van heiligenlevens en *chansons de geste*. Er is verder de mimus, de histrio. De woorden herinneren aan de mimi uit de Grieksche en Latijnsche Oudheid: de voordragers van platte kluchten en gebarenspeelen of van liederen, met onderwerpen uit het gewone dagelijksche volksleven: van de domme boeren, de sluwe, bevallige of behaagzicke vrouwen, de bedrogen mannen enz., met allerlei onfatsoenlijke scherts, met bijtenden spot, met parodie ook van de hoogere kunst. Nog aan de hoven der Merowingers waren de mimi welkom. De vraag is echter, hoever zij de Latijnsche taal overleefd, en zich bij de opkomst van de nieuwe talen uit het vulgair Latijn aangepast hebben. Toch kan heel wat van de oudere grappen en boerden der mimi in de nieuwere tijden zijn overgenomen (5).

Doch bij deze varende lui sluiten zich steeds meer, vooral sedert de Xe, de XIe eeuw anderen aan, die komen uit de rangen van sommige beevaartgangers en dergelijken; van geestelijken en monniken in 't bijzonder, die door de verwoesting hunner kloosters ten tijde der Noormannen, of ten gevolge van de verscherpte tucht, op zwerftocht gaan (*clerici fugitivi*), van geestelijken zonder vaste bediening (*clerici vagi*) (6), van studenten op weg van of naar de scholen, die dan niet zelden op hun zwerftochten hun studie vergaten. Steeds meer trokken beroemde scholen of beroemde leeraars van heinde en verre het wetens- maar ook het zwervenslustige publiek aan; er was geld, heel veel geld noodig om de kosten van het studeeren te dekken. En zelfs na voltooide studiën konden velen geen betrekking vinden, als gevolg van het ophoopen van vele prebenden in één hand. Zoo trachtten deze clerici in hun onderhoud te voorzien door in den dienst te treden van een groote, of van een rijken burger, als huisleeraar, als boekhouder, klerk, als schrijver of op welke wijze ook: de eerste beroepsschrijvers. Ofwel trokken zij de wereld in, om langs de groote wegen bij de wereldlijke of geestelijke grooten door het voordragen van liederen en gedichten hun bestaan te verzekeren.

Dit varende diet bestond dus uit volk van allerlei allooi, soms van het laagste. Er was onder hen velerlei schakeering zoowel in zedelijk als in cultureel opzicht. En de eenen wilden met de anderen vaak niets gemeens hebben. Terwijl sommigen alleen toegang hadden bij het lagere volk, gingen voor anderen de poorten der burchten en paleizen, der kloosters en pastorieën gaarne open. Maar in de berichten over hen werden de namen, een heele reeks, die hen moeten aanduiden of hun bedrijvigheid schetsen, vaak door elkander gebruikt en hebben zij alle een even slechten klank. Wat ons hier echter alleen aanbelangt is het aandeel, dat zij mogen gehad hebben in de literatuur.

Uit het feit dat jocularoes en mimi vaak in verband worden vermeld met letterkundig werk, dat zij als voordragers of zangers van liederen en gedichten optreden, dat zij ook in oudere gedichten niet zelden een voornamelijke rol spelen, heeft men wel eens van een gansche literatuur van jongleurs en speellieden gesproken, heeft men zelfs in hen de voornaamste scheppers en verbreiders van de kunst in de nieuwe talen gezien.

Dit romantisch beeld van den zwervenden dichter heeft met de voortgezette wetenschap geen stand gehouden; in de laatste jaren is men zelfs in de tegenovergestelde richting zóó ver gegaan, dat men den speelman en jocular alle scheppende bedrijvigheid heeft ontzegd. Hij mag bij gelegenheid wel liederen en gedichten van anderen hebben voorgedragen: dichter zou hij zelf nooit zijn geweest; althans wij hebben hem niet noodig om de wording en ontwikkeling onzer woordkunst te verklaren.

Het komt mij voor, dat het uit de gelijktijdige berichten moeilijk op te maken is of de zanger of voordrager alleen zanger en voordrager, dan ook schepper en dichter was. Aan den anderen kant schijnt het nu wel zeker, dat vele van de kleinere en grootere gedichten, die vroeger op rekening van jongleurs en speellieden werden gezet, het werk van geschoolden moeten heeten. En zoo zal het wel waar zijn, dat de jocular als jocular weinig of geen aandeel aan de woordkunst zelf heeft gehad. Of wij zouden de rangen der jocularoes met geschoolden moeten vullen. Dat er onder hen al vroegtijdig geschoolden konden zijn, dat er in hun rijen ook zonen van vrijen en adellijken zelfs, ook clerici van allerlei slag hebben opgemarscheerd, is mogelijk, ja zeker. Indien er dan al scheppende kunst van hen is uitgegaan, dan kan het van dezen zijn. En zoo doen wij ten slotte toch nog best de hun toegeschreven kunst niet langer als volkskunst te beschouwen, maar als kunst van geschoolden. En wij doen ook best, die geschoolden niet te veel in de rangen van het varende diët te zoeken. Wij ontdekken steeds geschoolden. Maar velen van deze rondtrekkende geschoolden, die van dichten leefden, zullen dit hebben gedaan in het Latijn. Er werd dan ook heel wat in de Middellatijnsche poëzie op hun actief gebracht, zoodat men er een specifieke, eigenaardige literatuur van vaganten in onderscheidt. « Vagantendichtung », « vagantenliteratuur » is er een gewoon begrip geworden voor een literatuur, die echter weinig nader wordt bepaald. Te vergeefs zal men bij de geschiedschrijvers die er over handelen naar een wel omschreven verklaring er van zoeken. Er zijn geleerden, die, zonder verdere begripsbepaling, zowat de geheele profane Middellatijnsche literatuur als vagantenliteratuur beschouwen; en niet alleen de profane, de wereldlijke, maar ook de niet strikt liturgische, godsdienstige; zoowel hymnen en sequenzen, godsdienstige liederen, als lof- en tijd-, leer- en strijddedichten; politieke en zedenkundige satiren; verhalen, tot het epos toe, waarbij zij nog het tooneel hadden kun-

nen voegen (8). Wat bepaalt waarom in al die soorten een gedicht tot de vagantenliteratuur behoort blijkt nergens: heeft ooit een dichter een zoogenaamd vagantenlied gedicht, dan wordt, zou men meenen, geheel zijn werk als vagantenliteratuur behandeld en hij zelf tot vagant gemaakt. Men spreekt van vaganten in den strengen en van vaganten in den ruimen zin van het woord, zonder dat men juist kan weten wat vaganten in den strengen en vaganten in den ruimen zin van het woord zouden zijn. En men onderscheidt allerlei soorten: er zou een lage soort zijn, van zeer grof en ruw allooi, dat met kunst weinig of niets te maken heeft; er zou daarnaast een hooger vagantisme bestaan, dat ook het grappige, het dartele, het dagelijksche leven van den zinnenlust tot kunst kan verheffen; welk vagantisme zich dan weer splitst in het dolle en het ernstige (9).

Men zou meenen dat vagantenliteratuur alleen zou mogen beteekenen: literatuur van vaganten, door vaganten zelf geschreven; of ten hoogste: uit het vagantenleven gegroeid; al staan we hier reeds voor de onzekerheid of dit wel van vaganten komt. Men laat daartoe dan behooren: sommige speelsche, vaak krasse, gewaagde én zeer realistische, maar ook echte en diepgevoelde liefdesliederen: *amatoria*; of opgewekte, levenslustige, stoute drink- en speellieder: *potatoria, lusoria*; met niet zelden een ondertoon van weemoed, van zelfbespotting, van galgenhumor en van ellende. Verder nog sommige frissche natuurlieder: uit het zwerversleven, boerden, spot- en schimplieder: tegen de heeren of geestelijken die hun poorten en hun heurs voor hen gesloten hielden, of tegen de vijanden van hun gunners; eindelijk parodieën van gewijde teksten: van het officie, van de H. Mis, van de H. Schrift, geparodieerde sermoenen (10).

Doch zelfs aldus beperkt blijft het begrip nog immer weinig duidelijk en is het misleidend. Vaganten mogen al zulke liederen hebben gedicht; maar om geheel die literatuur aan vaganten toe te schrijven moet men den humor miskennen, die in kloosters en onder geestelijken kon heerschen. Om een parallel geval aan te halen: Wie waarborgt ons b. v. dat de uitgebreide literatuur van « varende lui » uit onze letterkunde inderdaad het werk is van die varende lui, en niet in vele, misschien de meeste, gevallen van redrijkers en gezette burgers, of geestelijken? De voornaamste en beroemdste verzameling van zulke vagantenliteratuur is het handschrift der « Carmina Burana », aldus genoemd, omdat het gevonden werd in het klooster van Buro Sancti Benedicti, Benediktbeurn, in Beieren (11). Bewust of onbewust is dit beschouwd geworden als het repertorium van een of ander vagantentroep. Het bevat *amatoria, potatoria, lusoria*; enkele episodische verhalen uit de Oudheid; ernstig hekelende of stichtelijke stukken; een Kerstspel en een Passiespel. Zoo gaf het aanleiding, om er de verschillende soorten en vormen van vagantenliteratuur uit te bepalen en het begrip vagantenliteratuur

inhoud te geven. Maar zooals het in een klooster werd ontdekt, zoo werd het ook in een klooster geschreven, door verscheidene handen, als een bloemlezing, uit de wereldlijke poëzie vooral, ten gerieve b. v. van de school, of tot vergenoeging van studenten, en zelfs van monniken. Zooals zulke literatuur in kloosters werd verzameld, waarom zou ze er ook niet beoefend zijn geworden? Trouwens heel wat in die Carmina is zeker geen werk van vaganten, maar veronderstelt rijpe en ernstige denkers.

Het is wel meer gebeurd, dat liederen, die door vaganten werden voordragen en beslist als vagantenliederen* werden beschouwd, liederen van een of anderen leeraar zijn gebleken te zijn; zooals dit het geval is met liederen van Fulbert van Chartres (12): en van Walter van Châtillon: studenten namen op hun tochten gedichten mee, die zij in de school hadden geleerd, en droegen ze, ongewijzigd of met toevoegsels, voor. Een student, of geschoolde, kon ook in zijn jeugd, op zijn reizen en tochten, een en ander hebben gedicht, die later een prebende kreeg, een vaste bediening had en zelfs zetelde in den raad van grooten. Nochtans wordt vaak wat zoo een geleerde later mag hebben gedicht tot de vagantenliteratuur, en hij zelf tot de vaganten gerekend.

Doch te midden van de anonieme literatuur keeren immer opnieuw dezelfde namen terug, als die van de beroemdste vaganten.

Daar is vooreerst Pierre Abelard (1079-1142) (13). Hij heeft gewis veel bijgedragen tot de ontwikkeling van het vagantenleven. Van heinde en verre verdrongen zich de studenten om zijn leerstoel te Parijs, die hem later, na zijn veroordeeling en onderwerping, in de eenzaamheid volgden. Hij was niet alleen wijsgeer en theoloog, doch ook dichter: een 133-tal hymnen zijn van hem bewaard. Dat hij ook liefdesliederen zou hebben gedicht wordt vaak beweerd, doch geen enkel kan met eenige zekerheid hem toegeschreven worden. Hij leidde gewis een onrustig leven; doch met welk recht wordt hij onder de vaganten geteld?

Daar is verder Walter van Châtillon (ca. 1135 te Ronchin bij Rijsel-na 1184) (14). Hij was een tijd leeraar aan de scholen te Laon, en daarna langere jaren te Châtillon; hij werd notarius en redenaar van bisschop Guillelmus van Reims en kanunnik van Amiens, waar hij schijnt overleden te zijn. Dat hij ooit aan het hof van Hendrik II van Engeland zou hebben verbleven, zooals door de Duitsche geleerden gewoonlijk wordt verondersteld, berust op een verwarring met Walter van Coutances. Onze Walter was geleerde, doch vooral dichter. Een tiental politieke en hekelende gedichten in rhythmisch Latijn, door hem *moduli* genoemd, hadden hem beroemd gemaakt. In den strijd tusschen den paus en Barbarossa kiest hij onvoorwaardelijk de zijde van den paus. In zijn hekelgedichten, waaronder *Propter Sion non tacebo* het meest bekende is, stelt hij niet minder hevig het verval in de zeden

bij de klerken aan de kaak, het weelderig leven der prelaten en in 't bijzonder de algemeene geld- en schraapzucht. Steeds meer gedichten worden van hem ontdekt of hem toegeschreven, soms eenvoudig omdat zij op den naam van een Walterus zijn overgeleverd. Aldus de in een handschrift van St. Omer, met gelijken inhoud als de Carmina Burana, voorkomende frissche, opgewekte liefdesliederen, gemythologiseerde navolgingen der Oudheid. Wat is juist van hem? En in wat wel van hem is, hoeveel werd er aan gewijzigd of toegevoegd door ja werkelijke vaganten, die met de gedichten van den leeraar rondtrokken? Wel van hem intusschen is de *Alexandreïs*, een grootsch epos in klassieke verstechniek, dat als tekstboek aan de scholen heeft gediend en door Van Maerlant werd bewerkt; wel van hem ook eenige aandoenlijke *moduli* op de ziekte die hem naar het graf sleepte: hij stierf aan melaatscheheid. Hij was een man van strengen levenswandel, die, zooals zoovele ook onder de geschoolden van zijn tijd, opging in de verwachting van het einde der wereld. Met welk recht wordt zulk een man tot de vaganten gerekend en zijn werk tot de vagantenliteratuur?

Daar is *Walther de MAP* (1140-ca. 1209) (15). Na afgehoopen studiën, te Parijs, werd hij onmiddellijk door Hendrik II van Engeland in zijn dienst genomen; later aartsdiaken van Oxford, stond hij tot tweemaal toe naar den aartsbisschoppelijken zetel van Cantorbury. Zijn satirisch werk « de nugis curialium » werd aanleiding om hem tot dichter te verheffen van een uitgebreide vagantenliteratuur. Van die vele hem reeds in de 14e eeuw toegeschreven liederen is door de moderne kritiek weinig op zijn naam blijven staan: ze worden thans beschouwd als werk niet van vaganten, maar van universitaires van Oxford: studenten of professoren. Map zelf zag slechts met misprijzen op de vaganten neer. Hij mag in zijn leven veel gereisd hebben in opdracht van zijn koning, tot naar Rome toe, doch hoe kan zulk een man vagant heeten?

Alleen Hugo Primas van Orleans (ca. 1093-1160) (16), met enkele hekel- en bedelgedichten (een 23-tal) kan als vagant doorgaan. Eigenlijk weet men over zijn leven niet veel. Hij schijnt leeraar geweest te zijn. Maar zijn zwerverstemperament dreef hem immer op nieuwe tochten. Met groote virtuositeit, die hij zich bewust was, zong hij zijn nood en ellende uit, tot hij eindelijk in Parijs wat rust vond en stierf.

Daar is de beruchte en beroemde *Archipoeta* (17). Velen hebben dien naam gedragen of zich dien naam toegeëigend. Maar dé Archipoeta, dien de Duitschers voor zich opeischen, is een overigens onbekend dichter uit de tweede helft der 12e eeuw. Een tiental lyrische liederen in rhythmisch Latijn worden hem toegeschreven: liederen met politieke inslag, drink- en liefdesliederen, met o.a. het bekende « Meum est propositum in taberna mori » in een van zijn twee levensbiechten: « Acstuans intrinsecus » zeer zangerig, levens-

lustig, frisch, met verbijsterende afwisseling van ernst en scherts. Hij schijnt een Rijnlander geweest te zijn, uit een ridderlijke familie. Hij was de gunsteling en de dienstman van Reinald van Dassel, kanselier van Barbarossa en aartsbisschop van Keulen. Dat hij werkelijk vagant zou zijn geweest, al vergezelde hij Reinald op diens vele reizen, blijkt nergens. Wel, dat hij zich de genoegens van het leven, het menselijke, al te menselijke, niet kon ontzeggen.

Daartoe komt dan nog in wat lateren tijd Philippe de Greves (18). Geboren in de tweede helft van de 12e eeuw, werd hij aartsdiaken van Noyon en kanselier van Notre Dame te Parijs, waar hij in 1236 overleed. Van hem stammen een reeks zedenkundige en hekelende gedichten, die men ook weer tot de vagantenliteratuur heeft gebracht. Zij zijn het werk van een ernstig man, dien de zedelijkheid en het heil der Kerk ter harte ging.

Voortdurend worden op die wijze nieuwe Middellatijnsche dichters bij de vaganten ingelijfd, omdat zij aan maatschappelijke of kerkelijk-godsdienstige satire deden of anderszins gedichten vervaardigden naar een zekeren toon, stijl of inhoud, waarvan men den oorsprong of de bijzondere beoefening aan de vaganten wil toeschrijven of die men als kenschetsend van hun kunst beschouwt. Aldus nog Hendrik van Avranches (19). Zoon van een adellijken Normandiër, trad hij al vroeg, ca. 1220, in den dienst van Hendrik III van Engeland. Al zegt hij van zich zelve dat hij als exul door de wereld trekt onder barbaren als roemloos dichter rondzwerft, hij is slechts in zooverre vagant, als hij voortdurend op reis is in den dienst van Hendrik III van Engeland, van aartsbisschoppen en bisschoppen, van keizer Frederik II, van koning Lodewijk IX van Frankrijk. Hij was veeleer hofdichter dan vagant. Hij schreef werken over spraakleer, enkele kortere gedichten met politieke inslag, ook nog strijdgedichten, en verder levens van heiligen, waaronder de eerste dichterlijke bewerking van het leven van den H. Franciscus.

Ook te onzent zou het niet zoo moeilijk zijn eenige zulke vaganten te ontdekken. Aldus reeds op het einde der 11e en in het begin der 12e eeuw Petrus Pictor (20). Van hem hebben wij ten minste een lied, dat hij als vagant, zeker buiten zijn vaderland, heeft gedicht; dat echter juist van de soort en den vorm der gewone vagantenliederen nogal afwijkt: zijn «De Laude Flandriae», waarin hij, honderd jaar vóór Walther von der Vogelweide, die als eerste nationaal-voelende dichter van Duitschland wordt gevierd, zijn vaderland in een zwierig, veldragen loflied bezong. Op zijn naam werden ook een aantal hekelgedichten gebracht, nu gansch in den aard der gewoonlijk aan de vaganten toegeschreven satiren: over simonie, over schraapzucht en hebzucht, over het zedelijk verval in de Kerk en andere wantoestanden, met ook een paar antifeministische stukken, en enkele hymnen. Zul-

len wij dan dezen kanunnik van St. Omer ook in de schaar der vaganten moeten inlijven?

En dan in het midden der 12e eeuw de dichter van «Isengrimus»: met de felle, grimmige satire. Is deze Nivardus (21), over wien wij verder niets weten dan dat hij verbleef in het Gentsche, die in ieder geval Magister wordt genoemd en die een verbazende kennis van het klassiek Latijn aan den dag legt, ook al een vagant?

Onder de verzamelingen, die zoogezegd vagantenliteratuur bevatten, stammen er twee (die van Darmstadt en die van Herdringen) uit St. Jacob te Luik, waar ze in de 13e eeuw werden aangelegd; bloemlezingen uit diverse schrijvers, zooals de meeste, zoo niet alle dergelijke verzamelingen, die bestemd waren voor schoolgebruik of tot vergenoeging van studenten en leeraars (22).

Daar is nog, en reeds in de Xe eeuw, toen er van vaganten nog geen spraak was, de dichter van de platte boerde «Versus de Unibove». Volgens Bechthum zou dit zijn «eine Bearbeitung eines im römischen Altertum wurzelnden Märchens, das am Ausgange der Antike durch Mimen, nach Irland kam und von dort durch Irische Glaubensboten zum Festlande gelangte und hier kurz vor der cluniacensischen Reform durch einen geistlichen Spielmann neu gestaltet wurde (23)». Die geistliche Spielmann zou een Vlaming zijn geweest. Waarom nu door een geestelijken speelman? Omdat men zich niet kan voorstellen dat zulk een boerde van iemand anders zou kunnen zijn dan van een speelman! En omdat het Latijn is, moet die een geestelijke speelman zijn! En waarom niet een geestelijke tout court, een priester, een monnik? Men laat het wel door Iersche geloofsboden naar het vasteland brengen. Het Brusselsche handschrift waarin het voorkomt bevat daarnaast nog meer zuiver klassieke teksten.

Wij zouden op die wijze ons overzicht kunnen voortzetten. Maar telkens zullen wij moeten ervaren, dat wij met onze begrippen van vaganten en vagantenliteratuur weinig in 't klare komen. Met het oog op zulke manieren wil men dan, dat wij ons de vaganten niet zouden voorstellen als een hoop verlopen kerels, die in lompen gehuld het land rondzwierven met wat gemakkelijke platte boerden, plompe bedelstukjes en geile liefdedingetjes. Zij waren geschoolden, zegt men, met een ruime, veelzijdige vorming en vaak hoogst dichterlijk begaafd. De nood zou hen tot dit zwerversleven hebben gedreven. Maar, zoo gaat men dan voort: «vaak waren zij als leeraars werkzaam... Als hofdichters, aan den disch, in het gezelschap van abten, bisschoppen en vorsten stonden zij in hoog aanzien» (24). En zoo worden geschoolden, leeraars en professoren, hovelingen en gevolgsdichters bij massa's in de rangen der vaganten opgenomen.

Waarlijk, het wordt hoog tijd, dat wij onze begrippen herzien. Gewis,

er waren in de Middeleeuwen vaganten: omzwervende clerici en studenten, die door het voordragen van liederen en gedichten langs de wegen, aan de hoven, hun bestaan trachten te verzekeren. Het was gewoonlijk een weinig aanbevelenswaardig volkje, dat door ernstige schrijvers misprezen en herhaaldelijk door de Kerk met hare straffen getroffen werd. Het is misschien een interessant cultuurverschijnsel, dat als zoodanig in de cultuurgeschiedenis van eenig belang kan zijn. In de literatuurgeschiedenis echter hebben wij er niets aan en kunnen we zonder schade met hen opruimen. De vagantenliteratuur is, zooals alle Middellatijnsche literatuur, een literatuur van geschoolden, zonder meer. Wij hebben hoegenaamd geen reden om haar van de overige literatuur van geschoolden te onderscheiden. Tot een juist en helder inzicht in de wording en ontwikkeling van de literatuurgeschiedenis hebben wij er zelfs alle belang bij zulk een onderscheid niet toe te laten.

Men gaat echter op eenige kenmerken af, om gansche soorten literatuur aan hen toe te schrijven. Aldus vooreerst de potatoria, lusoria, amatoria. Maar ook hier reeds, waar is het bewijs, dat deze alleen door vaganten werden gedicht? dat zelfs vaganten er het voorbeeld van zouden hebben gesteld? Waarom zouden lustige studenten aan een school, waarom zouden zelfs leeraars, zelfs geestelijken en monniken zoo iets niet, ter vergenoeging en ontspanning, kunnen hebben gedicht? Hetzelfde dient gezegd van de parodieën van gewijde teksten. Waarom zou zoo iets zelfs onder monniken niet kunnen zijn tot stand gekomen, zoolang men er maar geen blasphemie in ziet, wat ze niet waren. Ook een massa hekeldichten op de schraapzucht, de hebzucht, de ijdelheid en verwaandheid van geestelijken en van de Romeinsche curia, over allerlei wantoestanden in de kerkelijke en de politieke wereld, worden graag op rekening van vaganten gebracht en bij de vagantenliteratuur ingeschakeld. Van vaganten kunnen hekeldichten stammen tegen grooten, die hen slecht hadden onthaald. Doch waaruit blijkt dat hun hekeling ooit verder ging? En met welk recht laat men deze hekelende poëzie, die vaak zeer ernstig bedoeld is en tot zuivering, tot heiliging en hervorming van de Kerk wil bijdragen, als door de vaganten ontworpen of althans graag door hen beoefend en bevorderd gelden? Waar wij de dichters kennen, ontdekken wij meestal ernstige, hoogst ontwikkelde geschoolden op rijperen leeftijd, priesters, leeraars, monniken, die met vagantisme niets te maken hebben. Of men brengt alle aardschgezinde, alle zoogenaamde diesscitige poëzie op het actief der vaganten, alsof geestelijken en monniken dit zouden hebben verafschuwd. Men denke slechts in onze eigene letterkunde aan priesters en monniken als Mathijs de Castelein, Engelbrecht Van der Donck, vicaris Jan van Steyvoort, met hun Diversche Liedkens en verzamelingen.

Men spreekt ook gaarne van vagantenstrophen, of vagantenvormen, en rekent dan dichters die zulke strophen of vormen zouden hebben gebruikt,

gaarne tot de vaganten en hun literatuur. Ook hier weer, waar is het bewijs, dat vaganten die strophen en vormen zouden hebben ontdekt? Zij kwamen uit de school en zij kunnen ze uit de school hebben meegebracht.

In de laatste jaren zijn dan ook talrijke gezaghebbende stemmen opgegaan om, zoo al niet tegen het begrip zelf, toch tegen de al te vergaande uitbreiding er van op te komen. Aldus o.a. P. Lehmann (25). H. Walther stelt de vraag met welk recht wij universiteitsprofessoren als Walter van Châtillon tot de vaganten, blijven rekenen (26). André Jolles en zijn school willen de hekelende, politieke en zedenkundige, poëzie niet als vagantenpoëzie beschouwen; ze noemen ze liever, met een evenmin treffenden naam, Malcontentendichtung (27). In het laatste mij bekende werk over de vaganten poogt Bechthum het begrip te beperken tot de potatoria, lusoria, amatoria, tot enkele hekelende gedichten en tot de parodieën hoofdzakelijk, al behandelt hij dan toch weer, volgens de gewone voorstelling, Walter van Châtillon, Walter de Map, Hendrik van Avranches en anderen als vaganten.

Reeds in 1926 zegde K. Strecker, een der beste kenners van de Middellatijnsche literatuur, die zich vooral voor Walter van Châtillon verdienstelijk heeft gemaakt, bij de behandeling van Vagantendichtung in de Mittellateinsche Dichtung in Deutschland (Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte, herausgegeben von Merker-Stamler) het volgende: «Dieser schillernde Begriff, über dessen Inhalt und seine Träger die verschiedensten Vorstellungen herrschen, kann hier in Kürze nicht behandelt werden». Hij meent dan verder, dat alleen de drink-, spel- en bedelliedereren aan vaganten kunnen toegeschreven worden, evenals de parodieën. Zelfs de liefdesliedereren als geheel ontzegt hij hun, en nog beslist de didactische en hekelende poëzie (28).

Men ziet het: ook hij waagt het niet een bepaling op te stellen, al geeft hij voldoende te kennen, dat geheel het begrip voor hem weinig vaststaat.

Wij kunnen het begrip vagantenliteratuur best missen. Wij zullen dan spreken van de verschillende soorten en vormen der kunst: van de drink-, spel- en liefdesliedereren; van de schimp- en spotliedereren; van politieke en kerkelijke liederen; van hekelende poëzie, enz., zonder van vaganten te gewagen, dan wanneer onze onderzoekingen ons werkelijk bij vaganten doen terechtkomen.

Het begrip vagantenliteratuur is trouwens gegroeid uit allerlei vooroordeelen over aard, ontstaan, wording en ontwikkeling van sommige dichtsoorten of dichtvormen, over dichters en schrijvers ook, die niet met de historische werkelijkheid overeenstemmen; het kan die vooroordeelen slechts onderhouden, zeer tot schade van een juist inzicht in de wording en ontwik-

keling der literatuur en vooral der cultuur in het algemeen. Laat ik hier slechts op enkele wijzen.

Het begrip onderhoudt het vooroordeel, dat het er aan de scholen, bij de geestelijkheid, in de kloosters en abdijen, vooral sedert de hervorming van Cluny, steeds zeer ernstig moet zijn toegegaan, in een leven, dat, gansch van de wereld afgekeerd, geen aanraking met de aarde of met de werkelijkheid, met het menselijke meer kende. Alsof er niet te allen tijden in de kloosters en bij de geestelijken ook levenslustige geschoolden zijn geweest, die hielden van een goede boerde, van een raken kwinkslag, van een hubsch en aardig lied, van zelfs sterk gekruide moppen, van pret en humor. Wij weten nu stellig, dat men zich in middeleeuwsche kloosters en aan geestelijke hoven, vaak dingen veroorloofde die onze begrippen van fatsoen te buiten gaan. Er is heel wat monnikenhumor in de Middeleeuwsche literatuur: niet alleen in de Latijnsche, maar ook in die van de volkstalen, wat vagantenliteratuur vaak belet in te zien of verkeerd verklaren doet. Zoo is b. v. om dit hier slechts even te vermelden, de dierenepiek doorgaans humor van monniken of geestelijken en heeft zij eigenlijk weinig met kunst der gemeenten te maken.

Het vooroordeel treft dan verder de Middeleeuwsche Kerk zelf, alsof die vijandig stond tegenover het aardsche, het natuurlijke, het menselijke, het diessseitige; en afkeerig van alle vreugde en veraangenaming van het leven. Men wil dan het diessseitige laten ontstaan en zich ontwikkelen aan den zelfkant der samenleving, uit de scharen van arme drommels, die in al hun ellende toch het hoofd omhoog hielden, en in de genietingen van het bestaan, door de waardigheid en het zelfbewustzijn waarmede zij hun lot droegen, nog achting en bewondering voor hun levenslustige kunst afdwongen. In werkelijkheid heeft de Kerk nooit het natuurlijke, het menselijke veracht, maar het opgenomen in het bovennatuurlijke, om ook het aardsche, het diessseitige, wijding te geven, volgens haar algemeene leer, dat de genade de natuur niet wegneemt, maar wijdt en volmaakt. Alleen de uitspattingen heeft zij veroordeeld.

Als gevolg van dit vooroordeel ziet men dan in de vaganten en in hun kunst de voorlopers en de vroegste uiting van een blijdere levensopvatting, zooals die door de Renaissance zal verkondigd worden. De Renaissance wordt dan in schrille tegenstelling geplaatst met de donkere, vreugdelooze Middeleeuwen, waarin eindelijk het menselijke, het diessseitige zijn rechten overtoert. In werkelijkheid is ook hier de Renaissance geen tegenstelling, maar een geleidelijke ontwikkeling, die reeds lang te voren in de Middeleeuwen was voorbereid. Zij is slechts een tegenstelling in het bandelooze, waardoor zij den mensch van God losmaakte. Zoodat ook het vooroordeel door vagantenliteratuur geschapen het inzicht in den geleidelijken ontwikkelingsgang der cultuur verhindert.

Gaarne beschouwt men dan ook de vagantenliteratuur, vooral in haar hekelende kunst, als gericht tegen de Kerk, door een schaar van onafhankelijke denkers en dichters, die allerlei nieuwe geestelijke stroomingen zouden hebben voorbereid of bevorderd. Zelfs de groote voorstanders van het armoede- of het kuischheidsideaal worden soms onder hen gezocht en ontdekt.

Dit zijn enkele vooroordeelen, die het begrip vagantenliteratuur nog steeds onderhoudt. Voegt daarbij, dat het voortdurend verwarring sticht. Door de uitbreiding van de soort komt men er toe zelfs poëzie in de volkstalen, zelfs Van Maerlant met geheel de didactische school, tot de vagantenliteratuur te rekenen, als alle anti-kerkelijke of buitenkerkelijke kunst. En daar nu het woord vagant de gedachte opwekt van een bepaalde levensvoering, van een zwerversbestaan, vraagt men zich af, hoe die in het leven van die dichters van vagantenliteratuur verwezenlijkt werd. Vagantenliteratuur is komen te staan voor alle literatuur, die als literatuur van het diessseitige, als anti- of buitenkerkelijke literatuur wordt beschouwd.

Sedert H. Naumann zijn aanval tegen het begrip Spielmann, jongleur heeft gericht en aan den jongleur als zoodanig alle scheppende kunst heeft ontzegd, is men in de literatuur voorzichtiger geworden en vermijdt men het nog over jongleurs of Spielleute als dichters te spreken. Men meent echter, dat het begrip Spielmannsdichtung nog kan gehandhaafd blijven als benaming en kenschetsing van een ruwere kunst, die met bepaalde motieven, in een nog minder verzorgden versbouw en een aan vaste uitdrukkingen rijke taal werkt. Maar wat is Spielmannsdichtung zonder Spielmann? Wordt de Spielmann uitgeschakeld, dan ook de Spielmannsdichtung, of anders blijft ook dit woord slechts verwarring stichten, alsof er inderdaad een poëzie van jongleurs en speellieden bestond. Dit belet ook weer de ware dichters te ontdekken in de nakomelingen van den soldat-trouvère en in de geschoolden, die het epos hebben opgebouwd. Men spreke dan ook liever van vóór-hoofsche kunst, vóór-hoofsche epiek.

Hetzelfde dient gezegd van Vagantendichtung, vagantenliteratuur. Er zijn ongetwijfeld vaganten, die niet alleen poëzie hebben voorgedragen, maar ook geschapen. Het is zelfs mogelijk, dat vele potatoria, lusoria, amatoria hun werk zijn, al is zelfs dat voor wat bewaard bleef verre van zeker, zoolang men ten minste aan het begrip vagant geen ongewettigde uitbreiding geeft. Maar ook zij hadden hun kunst uit de school en kwamen uit de rangen van hen, van wie geheel de Middellatijnsche literatuur stamt. Hierin nu kan het begrip vagantenliteratuur niet als beginsel van onderscheid dienen, daar deze van om het even welke geschoolden kwam.

Jongleurpoëzie, vagantenpoëzie zijn begrippen, die ons uit den romantischen tijd zijn overgebleven, toen men zich den dichter nog gaarne voor-

stelde als gegroeid uit het volk of uit de gemeenschap van de woelige, levenskrachtige lagen der maatschappij. In werkelijkheid is alles poëzie van geschoolden, die de kunst, welke zij in de scholen hadden geleerd, ook zijn gaan toepassen op andere dan godsdienstige onderwerpen: op nationale en politieke, doch ook op dartele en boertige, en op alle uitingen van het leven. En zulke literatuur is in wording van het begin af van de zoogenaamde Karolingische Renaissance en treffen wij reeds te onzent aan in de IXe eeuw: te Luik, bij Sedulius Scotus (ook een vagant misschien? hij kwam in alle geval van verre), en dan in de *Fecunda Ratis* van Egbert; of ook bij Ratherius (887-974) die, monnik van Lobbes, bisschop van Verona en een tijd lang van Luik, te midden van veel intrigues en gekonkel, een echt vagantenleven leidde, al heeft hij nog zoo fel het vagantisme bestreden, die ook in zijn Praeloquia de scherpste en onverbiddelijkste analyse van de christenheid heeft gegeven in het eerste individualistische memoirenwerk der Middeleeuwen.

Ook maakt deze zoogenaamde vagantenliteratuur deel uit van een gansche literatuur in het Latijn, die van het hoogste en het goddelijkste langs alle schakeeringen tot het laagste, het diepst-menschelijke, het meest diesseitige afdaalt, in één grooten levensstroom. Zij schakelt zich onmiddellijk in bij een gansche woordkunst van lof- en klaagliederen, van godsdienstige en didactische, epische en novellistische gedichten, van novellen, romans zelfs, boerden, kluchten, korte of langere fabelen en dierverhalen, van leugen- en wenschgedichten, van natuur- en stemmingsliederen; van spelen en comediën ook. Wie zal daarin uitmaken wat van vaganten, wat niet van vaganten is? Het is ééne literatuur, uiting van één machtig maatschappelijk leven, waarin het menschelijke, het natuurlijke, het volksche en frissche, het «diesseitige» zich spontaner en levendiger uitdrukt, dan in de verfijnde hoofdsche kunst der moedertalen. Het gaat niet op, in geheel dien levensstroom scheidingen te maken als tusschen vaganten en niet-vaganten. Het is het bovennatuurlijke, het hemelsche en het aardsche, dat samen optrekt, de Middeleeuwen door.

Het waren ook niet allen vaganten, die langs de groote wegen trokken. Vaak treffen wij den Latijnschen dichter aan in hooge reisgezelschappen van bisschoppen of vorsten en grooten, in wier dienst hij stond om hem met muziek en spel te verlustigen. En zelfs op vrome beevaarttochten. Kenschetsend in dit opzicht en voor het vagantisme in het algemeen is, wat ons van bisschop Albert van Luik, op het einde der XIIe eeuw, wordt verhaald. Verkleed als zanger, reisde hij met een gezelschap naar Rome. Onderweg kwamen zij in een dorp waar juist een bruiloft werd gevierd. De dorpeelingen drongen bij het gezelschap aan, opdat zij ook het hunne tot de algemeene vreugde zouden bijdragen met hun spel en muziek. En bisschop Albert zette zich tot de harp, tot groote verlustiging van de bruiloftvierders, die

hem een geestdriftig applaus lieten te beurt vallen. Het zullen wel geen kerkhymnen zijn geweest, die bisschop Albert daar zong.

Want het vagantisme onder kunstenaars is van alle tijden. Gelijk men in de Middeleeuwen naar de vermaarde scholen en universiteiten trok en het als een voorwaarde van hooger ontwikkeling gold veel te hebben gereisd, zoo zullen later, in de zestiende, zeventiende eeuw, onze kunstenaars den weg naar Italië opgaan, om zich aan de daar opbloeiende kunst te vernieuwen. Maar wie zou de uit die reizen en tochten geboren kunst vagantenkunst willen noemen?

AANTEEKENINGEN

- (1) Over deze *Varende lui*, zooals de titel is van het aan hen gewijde werk van Enklaar te onzent, over jongleurs, speellieden, spelleute, mimi, vaganten, goliarden, enz., bestaat een zeer uitgebreide literatuur, die het hier gansch overbodig is uitvoerig aan te halen; men kan ze vinden in het laatste, mij bekende, werk over vaganten *Beweggründe und Bedeutung des Vagantentums in der lateinischen Kirche des Mittelalters* von Dr. phil. Martin Bechthum, Jena, 1941, blz. 179-199. Verder bij G. Ehrismann, *Gesch. der d. Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*, Schlussband, 1935, blz. 212 vlg.
- Over den *mimus* schreef de eerste wetenschappelijke verhandeling H. Reich, *Der Mimus*, Berlin, 1903; waartoe P. von Winterfeld, *Der Mimus im Mittelalter* in zijn vertaling van Latijnsche gedichten, *Deutsche Dichter des lat. Mittelalters*, 2e, 3e en 4e uitg. (1917-1922) blz. 470-524.
- Over *vaganten* enz. is de eerste wetenschappelijke verhandeling W. Ch. Giesebrecht, *Die Vaganten oder Goliarden und ihre Lieder* in Allg. Monatschr. f. Wissenschaft u. Lit. 1858, blz. 10-43, 344-381.
- Verdere vermelding verdienen hier: P. Lehmann, *Vagantendichtung*, in Bayerische Blätter f. Gymnasialschulwesen, 1923, blz. 193-312; H. Suessmilch, *Die lat. Vagantenpoësie des 12n u. 13n Jhts als Kulturerscheinung*, Leipzig, 1917; J. I. A. A. Frantzen, *Zur Vagantendichtung*, in Neophilologus, 1920, blz. 58-79; vgl. ib. 1919, blz. 358-371; 1920, 170-179; H. Brinkmann, *Gesch. der lat. Liebesdichtung im Mittelalter*, 1925; vóórstudien waren: *Ueber Werden und Wesen der Vaganten*, Preuss. Jahrbücher, 1924, blz. 33-44; *Goliarden*, Germ. Rom. Monatschr., 1924, blz. 118-128; *Die Vaganten*, in Neophilologus, 1925, blz. 208 vlg.; W.H. Moll, *Ueber den Einfluss der Vagantendichtung auf die Lyrik Walthers von der Vogelweide und seiner Epigonen im 13n Jht.*, Amsterdam, 1925; O. Dobioche-Rojdestvensky, *Les poésies des Goliards*, Paris, 1931; H. Waddell, *The wandering Scholars*, 5e ed. 1930; O. Schumann, *Die Handschrift der Garmina Burana*, Heidelberg, 1930. — Nu vooral M. Bechthum, o. c.
- In 't bijzonder nog over *jongleurs, speellieden*: na G. Zappert, *Joculatores*, in Münch. Sitz. Ber., 1854, blz. 150-161, vooral E. Faral, *Les jongleurs en France au moyen-âge*, 1910. En dan H. Naumann, art. *Spielmannsdichtung* in *Reallexikon der d. Literaturgesch.* van Merker-Stammler, voor alle verdere bibliographie.

- (2) Clericus heette in de MF. al wie eenige wijding of ook de tonsuur had ontvangen. Het woord had echter ook een profane beteekenis: geschoolde, schrijver, student.
- (3) Een der beroemdste rondreizende predikanten was de H. Norbertus.
- (4) Het schijnt dat er in Engeland en Frankrijk zulke clerici waren die met kerkelijke opdracht rondtrokken om heiligenlevens en legenden voor te lezen. H. Naumann, *Versuch einer Einschränkung des romantischen Begriffs Spielmann*. Deutsche Viertelsschr. 1924, blz. 788 vlg.
- (5) Een veel aangehaalde plaats over de mimi, de joculariores en hun bedrijvigheid is die van Thomas van Cabham, uit het begin der 13e eeuw «Sunt etiam alii, qui nihil operantur, sed criminose agunt, non habentes certum domicilium, sed sequuntur curias magnatum et dicunt opprobria et ignominias de absentibus, ut placeant aliis. Tales etiam damnabiles sunt ... et dicuntur tales *scurrae vagi*, quia ad nihil utiles sunt, nisi ad devorandum et maledicendum» (Penitentiel)... En elders nog: «Sunt autem qui dicuntur *joculariores* qui cantant gesta principum et vitas sanctorum et faciunt solacia hominibus in aegritudinibus suis vel in angustias suis et non faciunt innumeras turpitudines, sicut faciunt *saltatores* et *saltatrices* et alii qui ludunt in imaginibus inhonestis et faciunt videre quedam fantasmata per imaginationes vel alio modo. Si autem non faciunt talia, et cantant gesta principum instrumentis suis ut faciant solatia hominibus, sicut dictum est, bene possunt sustineri tales, sicut ait Alexander papa... et tertium genus *histrionum*, qui habent instrumenta musica ad delectandum homines: quidam enim frequentant potaciones publicas et lascivas congregationes, ut cantent ibi lascivas cantilenas, et tales damnabiles». (aangehaald bij *Bechthum*, o.c. blz. 140). Er is hier dus spraak van zwerfende *scurrae*, wel *mimi*, die zich hechten aan de hoven der grooten en hen volgden (misschien is bedoeld dat ze van het eene hof naar het andere trokken; doch hadden ook grooten aan hun hof soms een heele schaar van zulke lui in hun dienst). Zij zingen schimp- en spotliederen op afwezigen en mogen niet geduld worden. Er zijn ook *joculariores*, die de gesta van grooten en levens van heiligen zingend voordragen tot vertroosting en ontspanning, en zulken mogen geduld worden. Ook zijn er muzikanten; maar zij die onder hen kroegen bezoeken en daar ontuchtige liederen zingen en zich aan den drank over leveren zijn ook te doemen.
- (6) *Clerici vagi* of *acephali* waren geestelijken die geen bisschop hadden van wien zij afhingen en geen vaste bediening: *vagi* beteekent hier dus niet noodzakelijk, dat zij een zwerfend leven leidden. Maar velen onder hen zullen dat wel hebben gedaan. Het kan van belang zijn op te merken dat *vagantes* in de Middeleeuwen vaak verward werd met *vacantes*: het zijn eigenlijk *clerici vacantes*: clerici zonder vaste bediening. *Vagus* beteekende evenmin omzwerfend: men vindt het gebruikt ook voor dichters in de moedertaal die, al hadden zij intusschen wel een vast verblijf, toch in geen vasten dienst stonden en van verblijf konden veranderen, naar gelang zij andere gunners, beschermheeren hadden gevonden. In dien zin zou b.v. ook *Van Maerlant* een *vagus* kunnen heeten (vgl. *Bechthum*, o. c. blz. 118-119).
- (7) Aldus H. Naumann, *Spielmannsdichtung*, in *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, herausgegeben von Merker und Stammeler III, 253 vlg.
- (6) Aldus b.v. te onzent W. H. Moll, o. c.; maar nergens wordt een definitie van vagantenliteratuur beproefd; hij verwijst alleen naar Gröber *Uebersicht über die Mittellateinische Literatur*, in *Grundriss der romanischen Philologie*, Strassburg, 1902.

* *in cantabiles*

- (9) Aldus te onzent Marie Ramondt b.v., die dan ook het werk van Van Maerlant tot het ernstig vagantisme rekent.
- (10) Aldus *Bechthum*, o. c.; waarin echter reeds andere geleerden hem waren voorgaan; zie verder *Strecker* b.v.
- (11) De *Carmina Burana* werden voor het eerst uitgegeven door J. A. Schmeller, 1847; vierde uitg. 1904. Voor verdere lit. zie hierboven; verder bij G. Ehrismann, o.c. en bij H. Naumann, in *Reallexikon der d. Literaturgeschichte* i. v. *Carmina Burana*. De door Hilka en O. Schumann sedert jaren beloofde nieuwe uitgave is, zoover mij bekend, niet verschenen. O. Schumann, o.c. laat het handschrift eerst ontstaan om 1300; vroeger gold het als van ongeveer 1230.
- (12) cf. *Bechthum*, o.c. blz. 57-58.
- (13) Het is hier overbodig literatuur over Abelard aan te halen. Soms worden hem liefdesliederen toegeschreven, waarvan echter geen enkel met zekerheid hem toekomt.
- (14) Over Walter Van Châtillon zie K. Roersch, i.v. Gautier de Lille in *Biographie nationale*. Voor latere bibliographie zie *Bechthum*, o.c. blz. 168, n. 385.
- (15) Over Walter De Map, als trouwens over alle Latijnsche dichters, zie Manitius, o.c. III vgl. *Bechthum*, o.c., n. 395.
- (16) Over hem *Delisle*, *Le poète Primat* in *Bibl. Ecole des chartes* 1870, 320-302 vlg., En W. Meyer, *Die Oxforder Gedichte des Primas*, in *Gott. Nachr. phil.-hist.* Cl. 1907, blz. 75-175; verder *Bechthum* o.c., n. 377-384.
- (17) Over hem geeft *Bechthum* een uitvoerige bibliographie in n. 433.
- (18) Over hem Wolfgang Friedrich, *Der lateinsche Hintergrund zu Maerlant's Disputacie*, Leipzig, 1934.
- (19) Zie *Bechthum* o.c. blz. 125-126. cf. verder Grosjean, in *Anal. Bollandiana*, 1925, blz. 96 vlg.
- (20) Over hem handelde ik in mijn uitgave van zijn gedicht *De Laude Flandriae*, 1944.
- (21) Over hem handelde ik in *Vroegste dierenepos in de literatuur der Nederlanden*, in *Verslagen en Med. k. VI. Academie*, 1941; ook afzonderlijk. De vertaling verscheen in 1946.
- (22) Een lijst dier handschriften geeft *Bechthum* o.c. blz. 195-199.
- (23) *Bechthum*, o.c. blz. 62-68. De klucht onlangs vertaald door Prof. P. van de Woestijne en door hem uitgegeven in Standaard-Boekhandel als *De Klucht van Boer Eenos* (1944) vgl. M. De Meyer, *Vlaamsche Sprookjesthema's*, uitg. door K. VI. Academie 1942; en mijn opstel in *Nieuw Vlaanderen*, 2 Sept. 1944.
- (24) H. Brinckmann, *Germ.-Rom. Monatschr.* 1929, blz. 103.
- (25) P. Lehmann, *Vagantendichtung*, a.c.
- (26) Hans Walther, *Lateinische Verseinträge in einem Vocabular des 15en Jhts.*, in *Hist. Viertelss.*, 1933, blz. 295-311.
- (27) cf. W. Friedrich Friedrich, o.c. in aant. 18.
- (28) a.c. blz. 303 vlg.